

СМАРАГДОВА МЕРЕЖА - ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

А.Л. Щерблюк

Постановка проблеми. Важливим аспектом розвитку заповідної справи є реалізація Смарагдової мережі – мережі територій, що мають особливе природоохоронне значення. Смарагдова мережа Європи (*Emerald Network*) – це інструмент для сприяння охороні природи в загальноєвропейському контексті для країн, які не є членами ЄС. Вона була ініційована і координується Бернською конвенцією (1979), а Директива про оселища (1992) поширюється тільки на країни ЄС. Країни Європи домовилися працювати разом над створенням мережі оселищ, що підлягають охороні. Цю домовленість вони закріпили в законодавчому акті – Директиві 92/43/ЄС від 21.05.1992 р. “Про збереження природних оселищ та видів природної флори і фауни”, метою якої є формування мережі природоохоронних територій NATURA 2000 на території ЄС. Методологія охорони оселищ (*habitats*) чи біотопів (*biotops*) – основа екологічної політики ЄС в напрямі збереження біоландшафтного різноманіття [2-3, 12-15].

Мета дослідження – з'ясувати критерії виділення територій, що мають особливе природоохоронне значення.

Об'єкти дослідження – території Смарагдової мережі, їх ступінь природності, екологобезпечна організація території.

Матеріали і методи дослідження. Об'єктом дослідження стали території Смарагдової мережі, які виділені на основі матеріалів облікових документів та звітів про наукові обґрунтування, літературні й картографічні джерела та власні натурні дослідження. Використано каталог і реєстр ПЗФ, земельного, водного і лісового фонду, визначники рослин і тварин, Червону книгу України (рослинний і тваринний світ), Зелену книгу України [1-11].

В процесі досліджень використані *методи* - польові, описові, порівняльні, аналітичні, статистичні, балансові, експедиційні, картографічні, біоіндикаційні, ландшафтно-екологічні, біотичного моніторингу.

Результати дослідження. В основі природоохоронних програм ЄС, що впливають з концепції збереження біоландшафтного різноманіття, наприклад NATURA 2000 і Emerald, є принцип виділення оселищ – природних середовищ з характерними абіотичними і біотичними чинниками, де рідкісний вид мешкає на будь якій стадії свого життєвого циклу. Пріоритетом природних типів оселищ, які знаходяться під загрозою зникнення і поширені на певних територіях, є збереження важливих для виживання певного природного ландшафтного комплексу видів рослинного і тваринного світу. У країнах ЄС активно використовується біотопічний підхід як у наукових розробках, так і у соціологічній практиці, адже зберігаючи певні біотопи (оселища), зберігається весь комплекс природних ландшафтних умов, флори і фауни, з рідкісними видами включно. Оселищна концепція сформульована і реалізується у ряді нормативних документів, обов'язкових до виконання у країнах ЄС: Конвенції про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) [2, 12], Оселищній Директиві ЄС 92/43/ЄС, програмі NATURA 2000 [15], програмі Смарагдовій мережі континенту [13] і Смарагдовій мережі України, до складу якої входить національний природний парк “Кармелюкове Поділля” [7].

Смарагдова мережа й Директива про оселища мають однакові цілі – обидва міжнародні документи спрямовані на збереження природної фауни, флори й оселищ. Об'єкти в межах Смарагдової мережі разом з територіями Директив про оселища і охорону птахів становлять ядро Загальноєвропейської екологічної мережі (Pan European Ecological Network (PEEN)), яка теж підтримується Бернською конвенцією. Держави-члени ЄС виконують вимоги Бернської конвенції за допомогою мережі NATURA 2000 (території особливої охорони NATURA 2000 відповідають особливо важливим природоохоронним територіям у Смарагдовій мережі).

Країни ЄС мають проводити підготовчу роботу, щоб виконати вимоги ЄС, створивши об'єкти Смарагдової мережі. Переважно Смарагдова мережа має те саме підґрунтя й мету формування, що й NATURA 2000, але діє за межами ЄС, розвиваючи спільний європейський підхід для охорони природних оселищ (табл. 1) [3].

Таблиця 1 – Порівняння ознак Смарагдової мережі і мережі NATURA-2000

Смарагдова мережа	Мережа NATURA-2000
Мережа природоохоронних територій	Мережа природоохоронних територій
Рекомендація №16, 1989 р., Резолюція №3 1996 р. про мережу особливо важливих природоохоронних територій Бернської конвенції (Рада Європи, 1979) – необов’язкова	Директива ЄС про охорону птахів, 1979: спеціальні природоохоронні території Директива ЄС про оселища, 1992: спільна мережа територій особливої охорони (оселища й види) – обов’язкова, юридично зобов’язуюча
Оголошені особливо важливі природоохоронні території, узгоджені з мережею Natura 2000 в країнах ЄС	Оголошена мережа, що поєднує спеціальні природоохоронних територій та територій особливої охорони
Європейські країни (47) + Африка (4)	25 держав-членів ЄС
Території під захистом:	Території під захистом:
Оселища видів природної флори і фауни (перелічені у Додатку I)	Оселища видів природної флори і фауни (перелічені у Додатку II)
Природні типи оселищ, що знаходяться під загрозою зникнення	Природні типи оселищ, що знаходяться під загрозою зникнення
Важливі території для мігруючих видів	Важливі території для мігруючих видів
Заохочує створення екокоридорів	Створення екокоридорів згадується у статті № 4, але не є обов’язковим

NATURA 2000 – мережа природоохоронних територій, які створені відповідно до Пташиної Директиви – спеціальних природоохоронних територій (Special Protection Areas) і Оселищної Директиви – об’єктів природи загальноєвропейського значення (Sites of Community Importance). Основне завдання цієї мережі – забезпечення довготривалого збереження найбільш цінних і вразливих оселищ в Європі. Створення такої мережі природоохоронних територій забезпечує виконання зобов’язань країн ЄС, взятих у рамках Конвенції про охорону біорізноманіття. Наразі мережа NATURA 2000 не є системою природоохоронних територій, де забороняється будь яка діяльність людини. Безперечно, вона включатиме об’єкти і території природно-заповідного фонду, але велика частина землі, як і раніше перебуватиме у приватній чи іншій формі власності, і акцент буде зроблений на забезпечення поступового екологічно безпечного, економічно-вигідного і соціально-спрямованого управління цими територіями [15].

Відбір об’єктів NATURA 2000 відбувається виключно на наукових критеріях – розмір і щільність популяцій цільових видів, їх статево-вікова структура, динаміка, екологічна якість і площа оселищ тощо. Наразі не існує будь якої загальної заборони нових видів діяльності чи розбудови на території об’єктів NATURA 2000. Ці заборони визначаються індивідуально, а Директивами ЄС визначена чітка процедура оцінки й прийняття рішень щодо пропозицій з розвитку, які можуть вплинути на природний стан об’єкту.

Пташина і Оселищна Директиви не визначають скільки земної поверхні й акваторії повинно бути включено до мережі природоохоронних територій NATURA 2000. Це залежить від біорізноманіття (БР) кожного регіону. Якщо, наприклад, територія країни-члена ЄС відрізняється особливо багатим БР, то очікується, що площа мережі природоохоронних територій NATURA 2000 для цієї країни буде пропорційною (щороку ЄС вкладає 5,8 млрд. євро для забезпечення функціонування мережі NATURA 2000 і попередження втрат БР) [3].

Смарагдова мережа була започаткована у червні 1999 р. і створена на території сторін Бернської конвенції і держав-спостерігачів. В країнах-членах ЄС до складу Смарагдової мережі входять території, що формують мережу NATURA 2000. Для країн, які не належать до ЄС, території спеціального збереження та середовища існування рідкісних і зникаючих видів визначені Резолюцією Постійного комітету Бернської конвенції № 4 від 1996 р. (“Перелік зникаючих видів природних середовищ існування, які потребують спеціальних заходів збереження”). Ці природоохоронні об’єкти формують Смарагдову мережу Європи (Emerald

Network), яка є аналогом програми “Natura-2000” (Закон про приєднання до Бернської конвенції Верховна Рада України прийняла 29.10.1996 р.). Об’єкти в межах Смарагдової мережі разом з територіями NATURA 2000 становлять ядро Загальноєвропейської екологічної мережі (EECONET), яка також підтримується Бернською конвенцією. Держави-члени ЄС виконують вимоги Бернської конвенції за допомогою мережі NATURA 2000, а території особливої охорони NATURA 2000 відповідають територіям особливого природоохоронного значення Смарагдової мережі. Наразі ЄС сприяє розвитку механізмів й визначенню територій особливого природоохоронного значення Смарагдової мережі Європи як аналога мережі NATURA 2000 ЄС. В більшості Смарагдова мережа має те саме підґрунтя й мету формування, що й NATURA 2000, але діє за межами ЄС, розвиваючи спільний європейський підхід для охорони природних оселищ [8, 12-15].

Оселище (habitat) у контексті цієї концепції визначають як фізичне і біотичне середовище організму. З використанням поняття “оселище”, ландшафт, як об’єкт охорони, може бути визначений як велика територія, яка включає більш ніж один тип оселища, представлених у вигляді численних фрагментів, або, з урахуванням антропогенного впливу, сукупність різних але взаємодіючих форм земної поверхні, іноді поєднаних за ознакою господарського використання (наприклад, агроландшафт полів, пасовищ, ставків і живоплотів). Такий контекст визначення цих категорій є важливим, оскільки фундаментальна мета созології (біології збереження – conservation biology) – збереження БР, може бути досягнута лише в результаті охорони, захисту і керування оселищами (з усією сукупністю індивідуальних ознак їхнього середовища) й ландшафтом. Оселищам і ландшафту властиві ознаки й цінності, які потребують збереження. Наявність певних типів оселищ – основа забезпечення життєздатності популяцій видів і угруповань. Фактично, ступінь специфічності типу оселища визначає чи належить воно до звичайних чи рідкісних. Популяції стають чутливішими до загрози зникнення в результаті змін умов середовища, характерних для певного типу оселища.

В екологічному сенсі оселище – це ділянка земної поверхні на якій представлено один, або декілька, типів біотопів (елементарних територіальних екосистем), яким характерна наявність відповідних складових (біотичних, абіотичних), що визначають їхню особливу роль у збереженні умов виживання й розвитку популяцій видів, котрі потребують охорони. У зв’язку з цим важливого значення набувають різні підходи до класифікації і оцінки природоохоронного статусу типів оселищ як базових критеріїв визначення просторової структури територіальних об’єктів охорони. Слід відзначити, що категорії “оселище” і “екосистема” в контексті концепції оселищної охорони не тотожні. У контексті оселищної охорони “оселище” (тип оселища) є конвенційно погодженою, “договірною” категорією, що служить для означення типів ділянок, які потребують охорони, за ознакою їх приналежності до певних типів екосистем (біотопів). Причому, у складі певного типу оселища може бути представлено кілька типів екосистем. У такому розумінні категорія “оселище” є значно ширшою від традиційного екосистемологічного тлумачення терміну “біотоп” і, в разі їх синонімізації, потребує контекстного уточнення. Крім того, до певних типів оселищ, що потребують охорони, можуть бути зараховані типи екосистем (біотопів), що не відповідають природним виділам земної поверхні, тобто не є біогеоценозами, а представлені певним типом середовища (іноді вторинного походження), яке сприяє формуванню та співіснуванню комплексу консортивно пов’язаних організмів (нори рийних тварин, гнізда птахів, урвисті береги річок, складені глинистими породами, пні тощо) [3].

Неможливо домогтися довготривалого збереження оселищ і видів, охороняючи лише окремі ізольовані шматочки природи, якою б великою не була їх цінність. Тому для країн ЄС дуже важливо співпрацювати в мережі NATURA 2000 з метою збереження всіх видів і оселищ, яким загрожує небезпека на всій природній території Європи, незалежно від національних, політичних і адміністративних кордонів. Багато видів, наприклад журавель європейський, мігрують по всій Європі. Якщо одна країна охороняє вид на своїй території, а інша – ні, шанси на виживання у такого виду будуть обмежені. З іншого боку, створюючи динамічну, живу й екологічно когерентну мережу територій по всьому ЄС – NATURA 2000 ми маємо реальний шанс для збереження найцінніших європейських оселищ і видів.

Наразі NATURA 2000 об’єднує 26106 територій, які покривають майже 20% площі 28

країн ЄС – це більше ніж загальна площа Франції (Постійний комітет Бернської конвенції вже надав 151 об'єкту України статус об'єктів-кандидатів Смарагдової мережі Європи, 8 об'єктів знаходяться на розгляді і 12 об'єктів готуються для подання на розгляд) [3].

Однак сучасні оселища багатьох видів тварин і рослин перебувають під постійним впливом як природних (геологічних, геоморфологічних, гідрокліматичних, ґрунтових особливостей, впливу температури, опадів, освітлення, інших видів тощо), так і антропогенних чинників (різні види будівництва, прокладання шляхів, видобуток корисних копалин, створення гідроспоруд, необґрунтована рекреація, витоштування, техногенне забруднення компонентів довкілля, вирубування лісів, випасання, сінокосіння, випалювання ділянок – руйнування чи знищення оселищ видів). Проте, слід зазначити різних характер зумовлених ними змін. Якщо в разі дії природних чинників, вплив яких є поступовим, залишається можливість збереження природних видів і екосистем, то раптовий і швидкий вплив людини зумовлює катастрофічні руйнування оселищ, зміни умов існування видів, знищення окремих типових для певних територій екосистем і навіть повне вимирання деяких видів. При цьому оселища видів розпадаються на окремі фрагменти (“острови”), віддалені один від одного на кількাসот метрів чи кілька км, що в подальшому впливає на характер їх відтворення. У таких стресових для природи ситуаціях відбувається катастрофічне неконтрольоване руйнування оселищ, зникнення багатьох видів, що потребує невідкладних заходів щодо їх охорони та збереження.

З цією метою виділено території, що мають особливе природоохоронне значення – це ті території, які визначені державами ЄС відповідно одного чи декількох наступних критеріїв:

- а) вони істотно сприяють збереженню видів, що знаходяться під загрозою зникнення, ендемічних видів чи будь-яких інших видів, що внесені до Додатків I і II Бернської конвенції;
- б) вони підтримують значну чисельність видів на території з високим видовим різноманіттям чи підтримують ключові популяції 1-го чи більше видів;
- в) до їх складу входять важливі чи типові середовища існування (оселища), що знаходяться під загрозою зникнення;
- г) до їх складу входять особливі типи певних середовищ існування або різноманіття різних типів середовищ існування;
- д) вони є важливими для одного чи більше мігруючих видів;
- ж) вони істотно сприяють досягненню цілей конвенції іншими шляхами.

Державам рекомендовано вживати заходів щодо територій особливого природоохоронного значення:

- а) розробляти і впроваджувати менеджмент-плани, що визначатимуть як коротко-, так і довготермінові цілі;
- б) регулярно переглядати терміни менеджмент-планів з урахуванням зміни умов чи удосконалення наукових знань;
- в) чітко визначати межі заповідних об'єктів на картах (схемах, планах) і в натурі;
- г) доводити до відома відповідних органів і землевласників інформацію про площу цих територій та їх характеристики;
- д) проводити моніторинг цих територій, ключових чинників і загроз.

Наразі світова спільнота переходить до глобальної системи охорони біоландшафтного різноманіття (БЛР), що ґрунтується на системі збереження природних чи близьких до них екосистем і ландшафтних комплексів (ЛК), створені мережі екологічних коридорів (ЕК) між ними і відновленні порушених господарською діяльністю людини територій.

Висновки. Сьогодні екологи пропонують створити Пан-європейську екомережу (ПЄМ) на засадах класифікації оселищ, система яких у часі і просторі створить фізичну мережу природних і напівприродних територій європейського значення.

Реалізація цього підходу має важливе еколого-природоохоронне значення, адже поєднання природних оселищ забезпечить ефективне проведення моніторингових досліджень, комплексне впровадження заходів щодо відновлення зруйнованих екосистем, підвищення природно-ресурсного потенціалу країн Європи і України.

Література

1. Зелена книга України / під загальною редакцією члена-кореспондента НАН України Я.П. Дідуха. К.: Альтерпрес, 2009. 448 с.
2. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979). К., 1998. 76 с.
3. Мудрак О.В., Мудрак Г.В. Заповідна справа: навч. посіб. для студентів галузі знань 10 “Природничі науки”. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 640 с.
4. Мудрак О.В. Збалансований розвиток екомережі Поділля: стан, проблеми, перспективи. Монографія. Вінниця: “СПД Главацька Р.В.” 2012. 914 с.
5. Мудрак О.В. Особливості збереження біорізноманіття Поділля: теорія і практика / О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак [Монографія]. Вінниця: ТОВ “Нілан – ЛТД”, 2013. 320 с.
6. Мудрак О.В., Матвійчук О.А., Мудрак Г.В., Матвєєв М.Д., Дребет М.В., Осадчук І.С., Ганчук М.М. Раритети тваринного світу Поділля: стан, загрози, збереження [Монографія]. За заг. ред. О.В. Мудрака. – вид. 2-е, випр. і доп. Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД” 2018. 594 с.
7. Національний каталог біотопів України / за ред. А.А. Куземко, Я.П. Дідуха, В.А. Онищенко, Я. Шеффера. Київ: ФОП Клименко Ю.Я., 2018. 442 с.
8. Природоохоронне законодавство України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> – Назва з екрану.
9. Проць Б.Г., Кагало О.О., Скрильніков Д.В. Плани конвергенції директив ЄС щодо охорони природи в Україні. Львів: Ліга Пресс, 2017. 150 с.
10. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. К.: Глобалконсалтинг, 2009. 900 с.
11. Червона книга України. Тваринний світ / за ред.: І.А. Акімова. К.: Глобалконсалтинг, 2009. 600 с.
12. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (Bern Convention) URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/104.html>
13. Emerald Network of Areas of Special Conservation Interest. URL: <https://www.coe.int/en/web/bernconvention/emerald-network>
14. http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/nature/Bern/default_en.asp - сайт Ради Європи, присвячений Бернській конвенції – Назва з екрану
15. Managing NATURA–2000 Sites. (2000). The provisions of Article 6 of the ‘Habitats’ Directive 92/43/CEE. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities